

Poduzetnički etos i komodifikacija znanosti

Pavičić, Dario

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:404512>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-29**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

Dario Pavičić

PODUZETNIČKI ETOS I KOMODIFIKACIJA ZNANOSTI

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Davorka Matić

Zagreb, travanj 2024.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Definicija znanosti	4
3. Normativna načela znanosti	6
4. Kapitalizacija duha – poimanje i status znanja u suvremenom društvu	9
5. Poduzetnički etos na suvremenom sveučilištu.....	13
5.1. Sveučilište jučer i danas	13
5.2. Znanstvenici.....	21
5.3. Studenti.....	25
6. Alternativa komodificiranoj znanosti.....	27
7. Zaključak.....	31
8. Literatura.....	33

Poduzetnički etos i komodifikacija znanosti

Sažetak

U ovom radu analizirat ću sve prisutnije tržišne kriterije i vrijednosti u znanosti, odnosno pojavu „poduzetničkog etosa“ (Kleinman, 2010: 38) i njegov utjecaj na komodifikaciju znanosti, kao i posljedice tog procesa.

Iako je poznato kako su različiti društveni faktori u prethodnim povijesnim periodima utjecali na shvaćanje pojma znanosti, znanstvenu praksu i provođenje istraživanja, zadnjih su desetljeća s formacijom i širenjem neoliberalnih politika i doktrina posredni, ali i neposredni tržišni utjecaji zasjenili sve ostale. Kao normativno ishodište shvaćanja znanosti, a i polazište za kritiku suvremenih kretanja u znanosti, koristit ću Mertonov (1973) set institucionalnih imperativa znanosti na način na koji ih shvaća Hans Radder – ne kao bilo kakve opise postojećeg institucionalnog stanja, nego kao norme, odnosno „u društvo ugrađene smjernice o tome što bi ljudi trebali i što ne bi trebali raditi ili govoriti“ (Radder, 2010). J. R. Ravetz u svom djelu *Scientific Knowledge and Its Social Problems* (1970) ističe društvenu konstituciju znanstvenih činjenica te otežanu kontrolu kvalitete u industrijaliziranoj znanosti, definirajući pritom komodificirano istraživanje kao ono koje je primarno usmjereno financijskoj dobiti.

S obzirom na to da se radi o višedimenzionalnom problemu koji nije jednostavno jednoznačno artikulirati, ovim radom nastojat ću postići više ciljeva, od kojih su primarni identifikacija i analiza aktualnih oblika utjecaja tržišnih zahtjeva i kriterija na znanost, kao i evaluacija teorijskih i empirijskih doprinosa u svrhu što potpunijeg opisa tog procesa. Također, nastojat ću predstaviti i opisati posljedice koje proizlaze iz komodifikacije znanosti, a pogađaju njena načela, odnosno spomenute institucionalne imperativne. Na kraju, kako rad ne bi ostao na kritici postojećeg stanja, navest ću neka rješenja koja se predlažu kako bi se postojeći trendovi preokrenuli te ih usporediti. Kako su ekonomski čimbenici uvijek predstavljali strukturalni kontekst *par excellence* određenog društva, njihov utjecaj na znanost nedopustivo je izgubiti iz vida. Konrad Paul Liessmann i Bill Readings u svojim kritikama akademske znanosti i sveučilišta navode rang-liste sveučilišta, patentiranje i zaštitu intelektualnog vlasništva, inovacionizam, povinovanje inicijalno industrijskom načelu mjerljive produktivnosti te imperativ isplativosti kao neke od suvremenih društvenih fenomena koji karakteriziraju komodifikaciju znanosti. Analizu tog dugotrajnog, ali i aktualnog procesa vidim kao bitan zadatak sociologije koja je u stanju uočiti i objasniti civilizacijske pretpostavke današnjice.

Osim toga, tema ovog rada povezana je, posredstvom analize suvremene znanosti, s pitanjem o alternaciji statusa samog znanja u suvremenom društvu te njegovom svođenju na sredstvo za postizanje unaprijed zadanih i mjerljivih rezultata, izjednačavanjem znanja i informacije te sve manjom ulogom razumijevanja u koncepciji znanja. (Liessmann, 2008: 11-24) Činjenicom da je i sama sociologija kao jedna od znanosti zahvaćena opisanim promjenama, smatram da bavljenje ovom temom također može potaknuti njen kritički i reflektivni potencijal.

Ključne riječi: znanost, komodifikacija, znanje, poduzetnički etos, institucionalni imperativ, spoznaja, evaluacija, kvaliteta, akademska kultura

Entrepreneurial Ethos and the Commodification of Science

Abstract

In this paper I will analyze the ever-increasing presence of market criteria and values in science, or the advent of the „entrepreneurial ethos“ (Kleinman, 2010: 38), its influence on the commodification of science, as well as the consequences of that process.

Although it's known that various social factors have contributed to the understanding of the concept of science, scientific practice, and research, in the last couple of decades, with the formation and expansion of neoliberal policies and doctrines, the direct market influence has overshadowed all the other influences. As a normative source of understanding of science, as well as the starting point in the critique of contemporary shifts in science, I will use Merton's (1942) set of institutional imperatives of science in a way Hans Radder understands them – not as descriptions of any existing institutional state, but as norms, or “a socially embedded directive about what people should, or should not, do or say” (Radder, 2010). J. R. Ravetz, in his book *Scientific Knowledge and Its Social Problems* (1970) points out the social constitution of scientific facts, as well as more difficult quality control in the context of industrialized science, defining along the way commodified research as the one which is primarily driven by financial gain.

Since it's a multidimensional problem, with this paper I am aiming to accomplish several aims, out of which the foremost are identification and analysis of the actual forms of influence market imperatives and criteria on science, as well as evaluation of theoretical and empirical contributions in the description of that process. Secondly, I will try to present and describe the consequences resulting from the commodification of science that affect its norms articulated in the aforementioned institutional imperatives. Finally, to go beyond the critique of the present state of affairs, I will list and suggest some solutions for the reversal of the existing trends, as well as compare these solutions. Since economic factors have always been a part of a structural context *par excellence* of a given society, their influence on science should never be overlooked. Konrad Paul Liessmann and Bill Readings, in their critiques of academic science and the university point out university rankings, patenting and intellectual property rights, innovationism, compliance with the initially industrial principle of measurable output, as well as the imperative of profitability, as some of the contemporary social phenomena that characterize commodification of science. I see the analysis of this long-lasting and actual

process as a relevant task of sociology that is able to identify and explain the civilizational presumptions of the present time.

Besides that, the subject of this paper is connected, via the analysis of contemporary science, with the question of the altered status of the knowledge itself in contemporary society, its reduction to means for some other previously set and measurable ends, equalization of knowledge and information, as well as the decreasing role of understanding in contemporary accounts of knowledge. (Liessmann, 2008) By the fact that sociology is – being one of the sciences – affected by the described changes, I hold that dealing with these matters can also encourage its critical and reflexive potential.

Key words: science, commodification, knowledge, entrepreneurial ethos, institutional imperative, cognition, evaluation, quality, academic culture

1. Uvod

Komodifikacija znanosti tema je koja se s većim ili manjim istraživačkim i teorijskim interesom u okviru društvenih znanosti pojavljuje već sigurno preko 50 godina, ukoliko kao početak sustavnog proučavanja uzmemo objavljivanje knjige *Scientific Knowledge and its Social Problems* Jeremyja Ravetza 1971. Unutar te velike studije on opisuje proces industrijalizacije znanosti, koji uključuje povećanje udjela novčano inženjerskih istraživanja, čvrste veze znanosti i industrije te osjećaj znanstvenika da je njihov položaj sve nestabilniji uslijed rapidnih promjena unutar znanosti kao društvene institucije. U tom kontekstu on komodificirano istraživanje definira kao ono kojem je glavni cilj osigurati financijska sredstva za nastavak rada instituta ili istraživača koji ga provodi, određujući pritom samo istraživanje kriterijima koje nameće izvor financiranja i shvaćajući njegovog provoditelja kao znanstvenog poduzetnika prije nego znanstvenika. (Ravetz, 1996: 46) Posredstvom tih institucionalnih okolnosti pojavljuje se i nova literatura o znanstveniku kao prvenstveno poslovnom čovjeku, dok klasično shvaćanje znanstvenika kao revnog i discipliniranog istraživača lagano pada u drugi plan. (Ravetz, 1996:31-35) Nastavak tematiziranja komodifikacije u desetljećima koja su mu uslijedila navodi na zaključak da su se komodifikacijski procesi, kako Ravetz i ističe u predgovoru novom izdanju spomenute knjige iz 1996., dodatno zaoštrili i proširili. Hans Radder (2010:3) komodifikaciju znanosti označava kao proces koji je određen nizom društvenih pojava: komercijalizacijom, ugovorenim istraživanjima, privatizacijom, patentiranjem, imperativom produktivnosti, *publish-or-perish* kulturom, te marginalizacijom nekomodificiranog istraživanja i znanosti u javnom interesu. Par rečenica ranije postavlja pitanje definicije same komodifikacije, no umjesto odgovora nudi još pitanja, sugerirajući da se radi o delikatnom i složenom konstrukt koji je teško svesti na neku preciznu definiciju. Ipak, ono što se očrtava i kod Ravetza i kod Raddera sugerira da se komodifikaciju znanosti može, barem u svrhu postavljanja dovoljno neortodoksnog ishodišta teorijskog ispitivanja, odrediti kao dugotrajni i multidimenzionalni proces institucionalnog zaokreta u vrijednostima i praksama unutar znanosti u smjeru prilagodbe, a ponekad i identifikacije sa stvarnim ili percipiranim zahtjevima tržišta ili, u drugom slučaju, s onim što se u javnom diskursu smatra tržišnim vrijednostima, poput konkurentnosti, fleksibilnosti, težnje inovacijama i sl.

Ipak, moram povući neka razgraničenja kako bih apostrofirao koju dimenziju komodifikacije nastojim analizirati. Dvije teorijske dihotomije unutar tog područja pomoći će mi u ilustraciji toga, a obje se nalaze u knjizi *The Commodification of Academic Research*. Prvo

bih istaknuo distinkciju Marka B. Browna između dva tipa komodifikacije znanosti, a to su prisila i korupcija. Prisila se odnosi na „distribuciju novca, moći i drugih resursa“, kao i na ograničavanje slobode u znanstvenoj praksi i pritiske ka komercijalizaciji istraživanja, dok se korupcija shvaća kao prijetnja „moralnom dignitetu, društvenoj svrsi i epistemičkoj kvaliteti znanosti“. (Brown, 2010: 260-262) Drugo, slično rješenje, je ono Daniela L. Kleinmana (Kleinman, 2010: 24-25): s jedne strane, treba uzeti u obzir direktne odnose tržišnih aktera s institucijama koje se bave znanošću, dakle sveučilištima i znanstvenim institutima, a koji se ogledaju, primjerice, u ugovorima i suradnjama s kompanijama i patentiranju znanstvenih pronalazaka, a s druge strane diskretne promjene u kulturi akademske zajednice na razini očekivanja znanstvenika od vlastitog rada, njihove autopercepcije, te diskurzivnog zaokreta sveučilišta prema poslovnom pojmovlju, ali i poslovnim mjerilima uspjeha. Taj zaokret ogleda se, primjerice, u prihvaćanju načela produktivnosti i konkurentnosti, te promatranju studenata kao korisnika ili potrošača sveučilišne „usluge“, odnosno visokog obrazovanja i odgovarajuće akademske titule, kredencije. Sve pojavne oblike tog procesa nešto je teže pobrojati i opisati, no rekao bih da je najzahtjevnije objasniti ih kao momente jednog procesa prije nego relativno samostalne suvremene pojave. Ono zajedničko u tim momentima, po čemu se njih može shvatiti kao momente komodifikacije znanosti, predstavlja njihova tržišna ili poduzetnička vrijednosna orijentacija koja donosi promjene na razini znanosti kao institucije i, u užem smislu, njene institucionalne kulture koja će se u kontekstu ovog rada jednostavnije nazivati akademskom kulturom. Fokusirat ću se na taj potonji, diskretniji vid komodifikacije, izražen u transformaciji akademske kulture, koju Hans Radder povezuje s *poduzetničkim etosom*, (Radder, 2010: 6, 9) odnosno skupom vrijednosti, ciljeva, opravdanja te prateće retorike i pojmovlja koji se tradicionalno asociraju s poduzetništvom, tržištem i korporacijama. Pojam *poduzetnički etos* u sociologiju znanosti uvodi Henry Etzkowitz 2008., kao jednu od četiri osnovice kapitalizacije znanja, koju – u duhu vremena – smatra njegovim temeljnim ciljem. (Etzkowitz, 2008, prema Marčelić, 2015: 50) Iste godine Vallas i Kleinman provode istraživanje u kojem zaključuju o dolasku poduzetničkog etosa u akademiju, opisujući ga kao „zaoštavanje kompeticije za profesionalnu distinkciju“ koje uključuje, ali se ne svodi isključivo na financijski interes, a rezultira u barijerama prema dijeljenju znanja među znanstvenicima. (Vallas i Kleinman, 2008, prema Kleinman, 2010: 38)

Prvi cilj rada je razdvojiti normativna i deskriptivna polazišta u definiranju znanosti kao društvene institucije, čime bi se uopće otvorio prostor kritici komodifikacije kao određenog otklona od nekog postuliranog normativa, za što ću se osloniti na četiri seta institucionalnih

imperativa u znanosti koje je artikulirao Robert K. Merton. Drugi cilj je predstaviti suvremeni proces komodifikacije znanosti, s naglaskom na – slijedeći gore navedene distinkcije – njegovu diskretniju, odnosno indirektnu ili koruptivnu dimenziju i njene ideološke pretpostavke izražene u poduzetničkom etosu, te povezati komodifikaciju s promjenama u suvremenom shvaćanju znanja koje je artikulirao prvenstveno Konrad Paul Liessmann u svojoj *Teoriji neobrazovanosti*. Najzad, treći cilj rada je analizirati teorijske i praktičke doprinose raspravi koji nastoje kritički adresirati opisane procese i ponuditi alternativu ovom sve dominantnijem shvaćanju znanosti, institucije sveučilišta i (znanstvenog) znanja.

2. Definicija znanosti

U jednom od ranijih eseja koji bi se mogli svrstati u sociologiju znanosti, „The Normative Structure of Science“ iz 1942. , Robert K. Merton (1973: 268) navodi tri shvaćanja znanosti: znanost kao skup metoda potvrde znanja, skup akumuliranih znanja proizašlih iz takvih metoda, te skup kulturnih vrijednosti i pravila koja upravljaju znanstvenim aktivnostima (etos znanosti). Prva dva smisla mogu se shvatiti i skupno, pošto na neki način predstavljaju znanost u užem smislu – konkretnu znanstvenu praksu i njen rezultat – te su najčešće predmet epistemologije i filozofije znanosti. Konkretna znanstvena praksa značila bi ovdje znanstvenu metodologiju, a rezultati predstavljaju korpus znanstvenih iskaza do kojih se dolazi tom metodologijom i koji moraju na provjerljiv način tvrditi nešto o nekom predmetu od znanstvenog interesa i koji pritom dosad nisu opovrgnuti. To bi, jednostavno rečeno, bile trenutno važeće znanstvene istine u smislu u kojem o tome, svaki na svoj način, govore Thomas Kuhn u *Strukturi znanstvenih revolucija* i Karl Popper u *Logici naučnog otkrića*, već odavno klasicima suvremene filozofije znanosti. Treći smisao kojeg Merton ističe odnosi se prvenstveno na vrijednosti znanstvenika i znanstvene zajednice te institucionalne pretpostavke znanosti. Upravo taj smisao znanosti potreban je ukoliko želimo pristupiti analizi komodifikacije znanosti; važno je postaviti pitanje o vrijednostima koje znanost implicira, ulozi znanosti i znanstvenika u društvu te analizirati znanost kao društvenu instituciju koja posjeduje određene prakse, norme i pravila, odnosno niz specifičnosti u odnosu na društvo u cjelini, kao i relativnu autonomiju u odnosu na njega. Za te svrhe Mertonova interpretacija predstavlja dobro polazište.

Kako je cilj ovog rada kritički pristupiti procesu komodifikacije, ta kritika zahtijeva, osim opisane pretpostavke o znanosti kao društvenoj instituciji, i neki normativni okvir u odnosu na koji komodificirana znanost predstavlja određeni otklon. Nasuprot toga, Radder ističe naturalističku tendenciju (Radder, 2010:2) koja prevladava u definicijama znanosti posljednjih nekoliko desetljeća (sociologija znanja i poststrukturalizam, npr. Althusser, Foucault, Boudon), unutar koje je znanost (a i s njom povezano obrazovanje) moguće shvatiti kao instituciju ili praksu koja je tek jedan od instrumenata reprodukcije vladajuće ideologije, jezika ili ukusa, a pojedine znanosti kao diskurzivne režime ili polja koja služe stvaranju određenog korpusa koji se nameće kao jedini legitiman u svrhu potčinjavanja, disekcije i popravljavanja svega što se njime disciplinarno zahvaća.

S jedne strane, ukoliko komodifikaciju znanosti shvaćamo kao problem, ovakvi opisi mogu nam biti snažan kritički oslonac, ali i poticaj da budemo svjesni da znanost, takva kakvu je pokušavamo obraniti od komodifikacijskih procesa, nije sasvim neutralna institucija, nego je povezana s izvorima moći kao i njenim ispoljavanjem. To se može reći i na ovaj način: pitanja o problemima znanosti imperativ su za samosvjestan, odgovoran i iskren pristup razgovoru o tome postoji li, što jest, ili što bi trebala biti, „dobra znanost“. Deskripcija i dekonstrukcija mogu i moraju supostojati uz pokušaje zamišljanja alternative. Imajući, dakle, svijest o unutarnjim problemima znanosti koji su izloženi kroz sociologiju znanja, filozofiju znanosti i poststrukturalizam, potrebna nam je definicija koja ipak pruža normativ i ostavlja prostor za težnju ka boljoj znanosti.

3. Normativna načela znanosti

Najpoznatiji sociološki pokušaj identifikacije normativnih načela znanosti iznio je Merton u već spomenutom eseju „Normative Structure of Science“. Univerzalizam, komunizam (kao načelo znanstvene zajednice), bezinteresnost i organizirani skepticizam po njemu čine etos moderne znanosti, odnosno srž etičkih načela znanstvenika. To se u praksi očituje na način da kriteriji koje znanstvenici primjenjuju u provedbi svog i evaluaciji tuđeg rada moraju biti unaprijed utemeljeni i impersonalni (univerzalizam), a svako novootkriveno znanje treba komunicirati prema znanstvenoj zajednici kojoj, između ostalog, pojedinac-znanstvenik uvelike i duguje vlastite pronalaskе (komunizam). Ta norma duguje okolnosti da su znanstveni pronalasci kumulativni i da se temelje na kooperaciji i međugeneracijskom prenošenju znanja. Vlastitim doprinosom znanstvenik stječe ugled, ali se njegov pronalazak shvaća kao zajedničko intelektualno naslijeđe. Znanstvenici, stoga, iz odgovornosti prema javnosti, no također i prema eventualnim novim otkrićima i daljnjem širenju spoznaje, pristup postojećem znanju ne bi smjeli ograničavati iz bilo kojeg razloga. U skladu s tim, ne bi smjeli dopustiti upliv osobnih interesa u vlastiti rad (bezinteresnost), a u prosuđivanju tuđeg trebali bi pristupiti skeptično i s profesionalnom distancom koja dozvoljava nijansirano vrednovanje (organizirani skepticizam). (Merton, 1973: 270-278)

U odgovoru onim kritičarima koji su tvrdili da institucionalni imperativi nigdje i nikad nisu u potpunosti zaživjeli, Radder ističe kako Mertonov opis etosa znanosti ne predstavlja deskripciju postojećih praksi, nego preskripciju, i da se kao takav on ne bi trebao sagledavati s empirijskog, nego s normativnog i etičkog gledišta (Radder, 2010, 2: 238). Barnes i Dolby su se još 1970. osvrnuli na Mertonove institucionalne imperativе, a Radderova intervencija može se promatrati kao njihova reafirmacija. Međutim, kritici upućenoj od strane dva spomenuta znanstvenika trebalo je posvetiti više pažnje. U svom radu Barnes i Dolby ističu distinkciju između statističkih i deklariranih normi (eng. *statistical and professed norms*); prve su one za koje se putem opservacije znanstvenih praksi može reći da reguliraju postupke znanstvenika, dok potonje imaju pretežno (auto)legitimacijsku vrijednost i predstavljaju ideal koji nema veliko uporište u tim praksama (Barnes i Dolby, 1970: 8). Mertonovo određenje, ističu, ne zadovoljava ni jedan od ta dva vida shvaćanja normi, poglavito zbog toga što se u raširenom prakticiranju znanosti kroz povijest i kroz kulture mogu pronaći brojni izuzeci koje nije moguće svesti na devijacije i „iznimke koje potvrđuju pravilo“. Uostalom, u ranijim fazama razvoja znanosti te norme još uopće nisu bile poznate (Barnes i Dolby, 1970: 8-10, 14-18). Povrh toga,

industrijska znanost, koja je, posebice tijekom 20. stoljeća, uvelike doprinijela tehnološkom napretku kroz, primjerice, razvoj sustava koji su u inicijalnom obliku bili zamišljeni u vojne, pa zatim našli široku primjenu u civilnim svrhama (Internet, GPS), teško da zadovoljava Mertonov kriterij bezinteresnosti, posebice ukoliko od ishoda nekog istraživanja ovise primanja znanstvenika i njegov daljnji angažman za, primjerice, vojni sektor. Samim tim i istraživačka pitanja usmjerena su privatnim interesom znanstvenika ili interesom kompanije, odnosno organizacije – njegovog poslodavca. Još jedan od problema s imperativom bezinteresnosti, ističu autori, jest to što je zapravo siromašniji artikuliran od ostalih triju (Barnes i Dolby, 1970: 4). Umjesto opisa znanosti kao institucije kroz četiri institucionalna imperativa predlažu Kuhnovo shvaćanje, odnosno znanost koju obilježavaju zajednice koje dijele paradigmu (eng. *paradigm-sharing communities*) i koje ipak ispoljavaju pristranost u tumačenju stvarnosti prije nego metodološki skepticizam ili racionalnost (Barnes i Dolby, 1970:11-12, 23-24). Ipak, smatram da to ne ugrožava u potpunosti Mertonovu teoriju, uzevši u obzir da, čak i kad se ne slažu na paradigmatškoj razini, znanstvenici moraju „igrati“ po određenim pravilima; i sami autori priznaju, primjerice, kako je univerzalizam kao predparadigmatško načelo usidren kroz čitavu povijest znanosti. Znanstvenici se slažu oko toga da teže istini koja se može empirijski verificirati, a upravo zbog tog načela, koje znanost čini drugačijom od, primjerice, religije, zajednice koje dijele paradigmu nisu dogmatski orijentirane sekte, nego afirmiraju sumnju, pa su kroz vrijeme moguće i promjene paradigmi, odnosno *znanstvene revolucije*. Samim tim prigovor koji su autori uputili funkcionalizmu zbog reduktivnosti koja proizlazi iz tendencije da se pojedine društvene institucije promatra i analizira kao društva *per se* može se uputiti i njima. Odričući znanosti pozadinska načela (univerzalizam, racionalnost, skepticizam) koja ju omogućavaju kao specifičnu ljudsku djelatnost koja uključuje svoje paradigme, normalne faze i revolucije, reduciraju je na razinu pukog uvjerenja, ne čineći pritom dobro ni Kuhnu na kojeg se radi toga pozivaju i koji bi se s tim, vjerujem, teško složio.

Ipak, predstavljeni rad pokazao je kako se navedene norme ni na deskriptivnoj ni na preskriptivnoj razini ne bi trebale uzimati zdravo za gotovo. Imajući to u vidu, vrijedi postaviti pitanje mogu li nam one danas biti značajne. Ukoliko se složimo s Radderom i kažemo da je postavljanje institucionalnih imperativa samo po sebi vrijednosna intervencija, onda pred sobom imamo prijedlog, odnosno prilično elaboriran nacrt načela kojima bi se znanost trebala voditi. Iz toga slijedi pitanje: jesu li tako koncipirane norme prihvatljive kao norme? (Radder, 2010, 2: 238) Smatram da mogu biti, i to iz nekoliko razloga: istovremeno apostrofiraju racionalnost i skepticizam kao vodeća načela na metodološkoj razini, dočim univerzalizam

podrazumijeva impersonalne kriterije za provjeru hipoteza, čime se lako može poistovijetiti i s teorijom opovrgljivosti kao svojstva znanstvenog iskaza kod Poppera. Osim toga, Mertonovim normama se, uz racionalnost i skepticizam kao osobna polazišta, definiraju i komunalne, odnosno interpersonalne pretpostavke znanstvene zajednice, a to su načelo dijeljenja, odnosno mertonovski komunizam, kao i prvenstvo znanstvenih interesa, odnosno težnje za istinom, uz koju mogu postojati i druge težnje, poput one za društvenim priznanjem (ugledom) ili materijalnom dobiti, no one nikad ne bi smjele biti povezane s provođenjem ili ishodom istraživanja.

Iako se Mertonovi institucionalni imperativi znanosti prvenstveno odnose na moral znanstvenika, oni su formulirani i postoje u okviru određenih društvenih pretpostavki o položaju znanosti u društvu. Taj položaj podrazumijeva relativnu autonomiju znanstvene zajednice u odnosu na društvo u cjelini, kao i autonomiju samih znanstvenika kao pojedinaca koji čine tu zajednicu. Kad razmatramo autonomiju, i to ne samo u kontekstu znanosti, nekad nije loše analitički ju rastaviti na njena dva momenta, odnosno postaviti s jedne strane pitanje *od čega* bi, recimo, znanost trebala biti autonomna, a s druge *za što* joj je potrebna autonomija; na koje načine se u autonomnom kontekstu znanost realizira, odnosno što ta autonomija omogućuje. Prvo pitanje odnosi se na razinu i obilježja vanjskih utjecaja: očekivanja drugih društvenih institucija, ali i javnog mnijenja, od znanosti. Drugo se pitanje osvrće na sadržaj i ciljeve same znanosti. Neminovnost obaju ovih pitanja u kontekstu rasprave o komodifikaciji izražena je u napomeni o tome kako su vanjski utjecaji na znanost uvijek bili prisutni, a često i vrlo snažni. To, međutim, ne implicira da sam suvremeni proces komodifikacije ne predstavlja povijesni specifikum koji zahtijeva pozornost društvenih znanstvenika. (Radder, 2010: 9-11)

4. Kapitalizacija duha – poimanje i status znanja u suvremenom društvu

Kako bi se sagledao intelektualni horizont unutar kojeg se odvija komodifikacija znanosti koja, kako ću nastojati prezentirati, ima jasno uočljive pojavne manifestacije na sveučilištu i drugdje, valja identificirati i analizirati konceptualne formacije koje su joj otvorile prostor. Jedna od tih formacija je „društvo znanja“, a s njom započinje Liessmannova *Teorija neobrazovanosti*, djelo koje na polemički izoštren način nudi dijagnozu stanja u kojem se danas nalaze znanost i obrazovanje, povezujući to stanje s promjenom u shvaćanju znanja – što ono uopće jest, kako se usvaja i čemu bi trebalo služiti. Jednom kad se ta pitanja izgube iz vida, koncepti kao što su znanje ili obrazovanje ostaju bez vlastitog temelja, postajući sve prilagođeniji potrebama ekonomskog ili političkog trenutka. Takve su okolnosti povezane sa širenjem jednog specifičnog i prepoznatljivog duhovnog stanja, koje on naziva neobrazovanošću, oslanjajući se na Adornov esej *Teorija poluobrazovanosti*. Neobrazovanost, smatra Liessmann, nema veze s nedostatkom informacija ili mentalnom potkapacitiranošću, nego se sastoji u svjesnom odricanju od toga da se nešto nastoji razumjeti. (Liessmann, 2008: 61)

Sintagme poput „društva znanja“, „ekonomije znanja“, „proizvodnje znanja“ i „menadžmenta znanja“ već su dulje vrijeme „u optičaju“, pa se isprva čini da je posredstvom njih znanje konačno pristiglo među društvene prioritete najvišeg reda. Ipak, na drugi, podjednako letimičan pogled, koji ne iziskuje naročit analitički napor, imajući te sintagme pred sobom lako je povezati ih i s definicijom znanja koja je prisutna u informacijskoj znanosti, prema kojoj je znanje informacija opskrbljena značenjem (Liessmann, 2008:24). Ako navedeni koncepti, ali i teorije modernizacije autora od Petera Druckera i Daniela Bella naovamo proizlaze iz ove postvarene i kvantificirane predstave o znanju, koja ga svodi na sirovinu koje je potrebno imati što više, kojom je potrebno na neki način upravljati i koju posjeduju, ali i posreduju neljudski, kolektivni entiteti poput kompanija ili država, moramo se zapitati kako se proliferacija takvih koncepata odražava na naš svakodnevni doživljaj znanja, odnosno ono što bi se nazvalo popularnom predstavom o znanju. Liessmann rezultate tog odraza uočava u kulturnom fenomenu kviza „Tko želi biti milijunaš?“ i kvizova općeg znanja općenito, koji na zapravo nenamjeran i nesvjestan način niveliraju i dekontekstualiziraju znanje, svodeći ga na puki aglomerat pomiješanih i jednako vrijednih činjenica. (Liessmann, 2008: 11-21)

Što je, međutim, s drugim predstavama o znanju, koje ga povezuju s nekim višim sposobnostima, nasuprot pukog prepoznavanja i reprodukcije informacija? Liessmann kaže

kako se znanje referira na spoznaju, a predstava o istini njegov je temeljni preduvjet, odnosno neminovna premisa mogućnosti bilo kakvog znanja. Težnja ka istini stoljećima je poticala intelektualnu strast i predanost, a želja za znanjem bez te je težnje bila nezamisliva. Ta težnja, barem kao eksplicitna vrijednost, oduvijek je, pa tako i danas, zajednička znanostima i filozofiji, kako tijekom njihove duge disciplinarnosti, tako i danas. Nasuprot tome, današnja redukcija znanja na proste činjenice i njegova fragmentacija u kontekstu sveprisutnih medijskih i drugih mrežnih sadržaja većinu onoga što se može saznati zadržava na razini prepoznavanja i reprodukcije. Unatoč *fact-checkingu*, koji se danas posebno promiče u odgovornijem dijelu medijskog sektora i, barem deklarativno, kroz medijske politike, i koji adresira važne probleme dezinformacija, lažnih vijesti, teorija zavjere ili manipulacija, sama količina, raznovrsnost i anarhična izmiješanost onoga što se može vidjeti dovodi do dodatnog zaoštavanja one simmelovske *blaziranosti* u kojoj se subjektivni duh koji u jednom trenutku više nije mogao integrirati onaj objektivni sad već rasteče od pritiska kojem je svakodnevno izložen.

U tim uvjetima fragmentiranosti i partikularnosti sadržaja slabe sintetski kapacitet i pažnja, a kao društveno (i nadasve poslovno) poželjne vrline ističu se fleksibilnosti, brzina adaptacije, kao i prakse „cjeloživotnog učenja“ i čestog prekvalificiranja. Za neku trenutnu vanjsku potrebu brzo se i površno uči, a samim tim lako i zaboravlja. (Liessmann, 2008:8) Inflacija tečajeva koja se u tom kontekstu pojavila, a koja se prvenstveno inicijalno odnosila na vokacijsku sferu, s adventom društvenih mreža (iako ne nužno isključivo zbog njega) pretvorila se u hiperinflaciju sadržaja koja nije ograničen samo na prekvalificiranje; nude se navodno jednostavni i brzi programi izgradnje tjelesne mišićne mase, mršavljenja, 5-minutne „lekcije“ o povjesnim ličnostima, carstvima ili epohama, klasičnoj glazbi ili filozofskim pravcima, trodnevne edukacije u svrhu usvajanja poslovnih kompetencija kao što su komunikacija ili prezentacijske vještine, a usvajanje novog jezika obećava se za svega par mjeseci. Nedopustivo je sugerirati da bi nešto moglo uzimati puno vremena i energije, sve treba biti kratkoročno, jednostavno i, što je također važno naglasiti, svima savladivo. Navedena svojstva predstavljaju stanovitu prilagodbu ovih raznorodnih sadržaja masovnoj potrošnji, njihovu komodifikaciju. Ove procese Liessmann je shvaćao pokazateljima onoga što naziva *kapitalizacijom duha* (Liessmann, 2008: 9-10): znanje i dalje postoji, no prema njemu se postupa bez ikakve ideje o obrazovanju, odnosno težnje ka cjelini i razumijevanju, njegova forma se prilagođava, sadržajni opseg pojednostavljuje, a marketing i prezentacija etabliraju se kao neophodni kako bi se ono integriralo u kapitalistički ekonomski poredak.

Ono što, nasuprot svemu tome, ne uspije pronaći svoju neposrednu i usko shvaćenu praktičnu primjenu po svoj je prilici izloženo marginalizaciji i zaboravu. Alan Bloom u knjizi *Sumrak američkog uma* povezuje ovu tendenciju prilagođavanja tržišnim zahtjevima s rastakanjem liberalnog obrazovanja; u odsustvu mogućnosti „da razliku između važnog i nevažnog povuče ma kako drugačije doli zahtjevima tržišta“ (Bloom, 1990: 63), ono gubi svoje unutarnje opravdanje i postaje heteronomno u artikulaciji vlastitih težnji i ciljeva, ne samo neposredno u odnosu na tržište i neoliberalnu državu, nego i na vrijednosni i kulturni sklop koji proizlazi iz takve makrosocijalne bazne konstelacije. Sadašnje podređivanje koncepta znanja ekonomskim zahtjevima, koji se često shvaćaju kao imperativi, ističu i kritičari korporativne znanosti iz NGO-a *Scientists for Global Responsibility*, koji u svojoj analizi komercijalizacije u znanosti, a posebice u SET¹ području, navode kako se znanje u kontekstu komercijalizirane znanosti shvaća prvenstveno kao imovina koja služi za postizanje kompetitivne prednosti na tržištu, pri čemu se sveučilište postavlja u središte tog komercijalizirajućeg procesa. (Langley i Parkinson, 2009:18) U tim uvjetima razmišljanje o institucionalnoj kulturi sveučilišta, ali i uvriježenih pojmova i ideologema koji su posljednjih desetljeća nastanili akademski vokabular, kao i sprezi između tih pojava i onog što se događa s „duhom vremena“ na širem planu, zahtjevan je koliko i neophodan zadatak. Jedan od njegovih preduvjeta mora biti i raskid s površnim i neopravdanim uvjerenjem u tehnološki i društveni napredak. Primjerice, predodžbom da „znanje“ kakvo je shvaćeno u gore opisanom sklopu vodi u prosperitet previđa se relacija između znanja i moći. Istovremeno, sve se manje raspravlja o tome što bi progres značio, a sve više se oslanja na tobože objektivne pokazatelje čiji se skup izražava apstraktnim indeksima i skalama na koje se onda osmišljaju odgovori u obliku *policy* savjeta za koje se nerijetko unajmljuju konzultantske *think-tank* tvrtke, čime se politika odmiče od ideala građanske participacije koji se unatoč tome baš u takvim kontekstima nastavljaju cinično deklamirati i zazivati.

Ako prihvatimo da društvo znanja posjeduje znanje, a samim tim i da je znanje nešto što je sadržano prvenstveno u pojmovnom dijapazonu društva znanja, ekonomije znanja i menadžmenza znanja, ugrožavamo mogućnost zamišljanja nekog drugog znanja koje bi bilo u stanju kritizirati ta reduktivna shvaćanja, odlažući skepsu i promišljenost u korist želje da budemo u toku i da ne zaostajemo za svijetom, ne pitajući se pritom u što se svijet pretvorio i u što pretvara nas. Fokusiranjem na ishode učenja i stalnom potrebom za novim istraživanjima i rezultatima u drugi plan padaju znanstveni proces i spoznajni proces, kao i uvjeti u kojima se

¹ engl. *Science, Engineering, Technology*

oni realiziraju. Naglašavanjem rezultata nauštrb procesa razmišljanja gube se iz vida razumijevanje i prožimanje, kontemplacija, ali i njeni eventualni rezultati, poput intelektualne agilnosti, skepse, nekonformizma i kritičnosti, te osobnog i profesionalnog integriteta. Pozivi upućeni znanosti i obrazovanju nalažu da se oni *prilagode* bilo tržištu ili naprosto „okolnostima“ ili „aktualnom“, uz pomoć stranih komisija, vanjskih vrednovanja i učestalih reformi sve su prisutniji, na što Liessmann zaključuje kako „umjesto prema društvu znanja ubrzano hrlimo prema društvu kontrole“. (Liessmann, 2008: 148)

5. Poduzetnički etos na suvremenom sveučilištu

Iako institucionalni kontekst znanosti nije ograničen na sveučilište, u ovoj analizi izostavit ću istraživačke institute i ostale ustanove te se ipak fokusirati isključivo na sveučilište iz dva razloga: prvi je pokušaj opstanka u planiranom opsegu ovog rada, a drugi status sveučilišta i kao najstarije i paradigmatičke znanstvene ustanove koja uz to kroz nastavu i zajednički istraživački rad povezuje sadašnje i buduće znanstvenike. U narednim ću retcima nastojati ilustrirati proces komodifikacije sveučilišta uslijed širenja poduzetničkog etosa, dok ću neke smjernice za afirmaciju nekomodificiranog sveučilišta navesti u idućem poglavlju („Alternativa komodificiranoj znanosti“). Uz analizu komodifikacije sveučilišta kao ustanove, radi preglednosti ću nakon toga posebno predstaviti učinke koje komodifikacija sveučilišta ima na razini akademskog osoblja – nastavnog i istraživačkog – kao i studenata.

5.1. Sveučilište jučer i danas

Kako bih mogao analizirati promjene uzrokovane komodifikacijom na suvremenom sveučilištu, prvo ću ukratko predstaviti model koji mu je povijesno prethodio, a koji se u retrospektivi naziva predbolonjskim. Kao jedno od njegovih glavih obilježja često se isticalo jedinstvo istraživanja i nastave (Marcelić, 2015: 41), a ono se ogledalo u poznatoj formulaciji da studenti nisu tu radi profesora, niti su profesori tu radi studenata, nego i jedni i drugi radi znanosti. Svoja teorijska ishodišta stari je sveučilišni sustav imao u klasičnom njemačkom idealizmu, a posebice teorijskim i praktičkim nastojanjima Wilhelma von Humboldta, prvog rektora Sveučilišta u Berlinu. Krajnji obrazovni ciljevi bili su, u skladu s prosvjetiteljskim načelima tog vremena, samospozaj i sloboda, a čovjek i njegov potencijal stajali su u prvom planu obrazovnog fokusa. (Liessmann, 2008: 47-48) Iskren interes za znanost shvaćao se kao preduvjet za slobodan odnos prema njenom sadržaju, odnosno onaj koji nije diktiran eksternalijama poput uočljive produktivnosti znanstvenika, objavljujivosti i atraktivnosti nekog nalaza ili njegovim komercijalnim potencijalom. Pristup i rad na istraživanjima u tom se kontekstu vodi isključivo istraživačkim interesom, a sama suradnja s kolegama pritom nije usiljena ni proračunata, odnosno instrumentalizirana. (Humboldt, prema Liessmann, 2008: 100-101) Naravno, znanstvenici su ljudi, a ne anđeli, a slika koju je Humboldt predočio predstavljala je ideal, a ne stvarni opis situacije, slično kao i kod Mertonovih institucionalnih imperativa. Međutim, jednom kad se humanistički obrazovni ideal koji su promovirali Humboldt i ostali prosvjetitelji potpuno skrajne s idejnog horizonta obrazovnih teorija i politika kao nešto

zastarjelo i nepoželjno, pitanje je što dolazi na njegovo mjesto i kakvu će se stvarnost umjesto toga promicati kao poželjnu.

Bolonjska reforma visokog obrazovanja donijela je temeljite promjene u smjeru ujednačavanja studijskih programa, ali se u međuvremenu promijenio i strukturni položaj visokog obrazovanja. Okolnosti u kojim se sveučilišta u neoliberalnom političkom i ekonomskom okruženju nalaze danas određene su, barem u materijalnom pogledu, ne samo iznosom, nego i načinom javnog financiranja. Ograničenja u javnom budžetu dovela su do diferencijacije izvora financiranja, ali u Europskoj Uniji državne potpore sveučilištima su se na generalnoj razini povećale između 2011. i 2016. (ETER, 2019: 3) Radder ističe kako su strukturalni pritisci (što korespondira s Brownovom kategorijom *prisile*) itekako prisutni, no naglašava i voljnost sveučilišta da teže i sudjeluju u aktivnostima koje generiraju profit. (Radder, 2010: 7) Taj pristup danas se smatra poželjnim, a on dosta duguje konceptima fiskalne odgovornosti i učinkovitog upravljanja, pa tako sveučilišne i fakultetske administracije sve više nalikuju korporativnim strukturama. To se dijelom odražava i u raširenoj upotrebi ekonomskog vokabulara (Radder, 2010: 8), kao i u sve naglašenijoj potrebi da se istaknu konkurentnost sveučilišta te fiskalna isplativost i tržišna relevantnost njegovih aktivnosti koje se ogledaju kroz strateške suradnje s privatnim sektorom, transfere novih tehnologija i ostalih inovacija, važnost za opskrbu tržišta rada novim profilima stručnjaka i slično.

Takvo stanje stvari ne treba iznenađivati, pogotovo ukoliko uzmemo u obzir da država često djeluje kao posrednik između sveučilišta i privatnog sektora, i to na način da uz pomoć političke moći prenosi želje, odnosno potrebe tržišta i nameće ih sveučilištu kao objektivni, vanjski imperativ i krajnji rezon djelovanja. (Oliveira, 2012: 10) Sveučilišta su, dakle, prvenstveno tu radi svojih doprinosa ekonomskoj aktivnosti, a kroz tu prizmu se promatra i znanje koje ona imaju za ponuditi, nakon čega ne treba dugo čekati da se i samo to znanje, odnosno njegov sadržaj, počne prilagođavati novim zahtjevima. Neke (kon)kurentnije znanstvene discipline, prvenstveno tehničke i prirodne, imaju neposrednu primjenu u ovim okolnostima, dok društvene znanosti i humanistiku očekuju marginalizacija, ali i potencijalni disciplinarni preobražaj u svrhu prilagodbe zahtjevima tržišta koji nemaju puno veze s unutarnjom logikom njihovog razvoja. Tako se od katedri i odsjeka za sociologiju, primjerice, počinje očekivati da studente eksplicitnije pripremaju za određene kategorije zanimanja poput marketinga, ljudskih resursa ili savjetovanja. Afirmacija poslovne etike kao legitimnog nastavnog sadržaja studija filozofije na predmetnoj razini još je jedan od evidentnih ishoda tog procesa. (Liessmann, 2008: 96)

Ranija industrijska i vojna znanost, kakva je prevladavala do druge polovice 20. stoljeća, i unutar koje se na ime vojne i poslovne tajnosti ignorirao etos šire znanstvene zajednice, ostajala je svjesna njegovog društvenog značaja i uvriježenosti. S druge strane, suvremena komodifikacija i sparivanje znanstvenog etosa s tržišnim imaju tendenciju alterirati znanost, akademsku kulturu i sveučilište kao njihovog nosioca, mijenjajući pritom etos znanosti. Na tom planu Etzkowitz, jedan od glavnih pobornika poduzetništva u znanosti, uvodi kategoriju „poduzetničkog sveučilišta“ (Etzkowitz, 2008, prema Marčelić, 2015: 70), koje se još naziva i „sveučilištem drugog tipa“, što je pojam koji je 1994. uveo Michael Gibbons. Njim se označava sveučilište koje prvenstveno karakteriziraju primjena znanja, transdisciplinarnost, heterogenost i organizacijska raznolikost; ukratko, otvorenost vanjskim utjecajima, što prvenstveno uključuje tržišne utjecaje. Jedna od odrednica na koju svakako valja obratiti pozornost je *kontrola kvalitete*. Gibbons kaže kako su pri kontroli kvalitete na sveučilištu drugog tipa „dodani dodatni kriteriji u kontekstu primjene i oni sada uključuju raznolik raspon intelektualnih kao i drugih društvenih, ekonomskih i političkih interesa“. (Gibbons, 1997, prema Marčelić, 2015: 47-48.) Ako nova *kontrola kvalitete* sad uključuje i taj „raznolik raspon“ interesa koji nisu znanstveni, to onda više nije nužno ni isključivo kontrola kvalitete, barem ako mislimo na znanstvenu kvalitetu, nego i kontrola, recimo, ekonomske utrživosti ili političke podobnosti. Gubitkom autonomije u određivanju kriterija kvalitete znanstvenici ne samo na praktičnom, nego i na teorijskom planu počinju ovisiti o tržištu i politici; bez vanjskog udjela više nema ni ideje kvalitete u znanosti.

Sveučilište drugog tipa nastavak je inicijalno šire teorijske hipoteze o „znanju drugog tipa“ (eng. *Mode 2 knowledge*) koja je predstavljena u knjizi *The New Production of knowledge* koju je Gibbons s grupom autora objavio 1994. Za razliku od tradicionalnog znanstvenog znanja čije je stvaranje uvjetovano akademskim interesima u kontekstu određene znanstvene zajednice, znanje drugog tipa provodi se u kontekstu primjene. (Gibbons et al., 2002:3) Dakle, ne samo kontrola kvalitete, nego i pretpostavke za stvaranje u kontekstu znanja drugog tipa uvjetovani su korisnošću za industriju, vladu ili društvo općenito, tako da ono uopće neće nastati ukoliko ne postoji interes tih vanjskih dionika. Konzensus je uvjetovan kontekstom primjene, (Gibbons et al., 2002: 4), a konkretnu praksu karakterizira transdisciplinarnost potaknuta specifičnošću problema danih na rješavanje; glavne kvalitete unutar tog konteksta su sposobnost za rješavanje problema, fleksibilnost i vrijeme reakcije. Tu se uvijek radi o problemima koji se trebaju riješiti, nikad o zamišljanju i konceptualizaciji problema; oni su uvijek već „na stolu“, a ako još uopće i pitamo zašto, autori će, primjerice, reći „... *because the*

*nature of the problem requires it.*² (Gibbons et al., 2002: 5-7) ili da same probleme postavljaju „sekvence konteksta primjene“, čime se neosviješteno ili namjerno zamagljuje stvarni odnosi unutar kojih se znanost kao institucija, a potom i sveučilište kao njen temelj podređuju neznanstvenim interesima. Ako su ti, često moćni interesi zainteresirani za znanost, neki od njih vjerojatno su zainteresirani i za rezultate, i to određene rezultate, što ne trebamo zamišljati ako znamo za razne *think-tankove* u SAD-u i drugdje koje fosilna industrija financira kako bi iznijeli tobože balansiranu procjenu i disidentski stav o utjecaju fosilnih goriva na globalno zagrijavanje. (Horton i Bychawski, 2022)

Naravno, potrebno je razlučiti ono što autori predlažu od pratećih trivijalnih konstatacija („proizvodnja znanja je socijalno distribuirana“³) i opisa primijenjene znanosti u proizvodnji i za proizvodnju koja postoji stoljećima, a osnovna pretpostavka u industriji je već desetljećima. Međutim, opis znanja drugog tipa nije vrijednosno neutralan naspram onog što oni opisuju kao tradicionalnu znanost, nego je njihova pretenzija utjecati na determinante „dobre znanosti“, uključujući u znanost općenito kriterije „znanosti za primjenu“ odnosno znanosti drugog tipa. Ti kriteriji (koje se pogrešno povezuje s intelektualnim interesom⁴) izražavaju se u pitanjima poput „Hoće li rješenje biti kompetitivno na tržištu?“ i „Hoće li ono [rješenje, op. a.] biti društveno prihvatljivo?“. (Gibbons et al., 2002:8) Puni razmjer genijalnosti tog prijedloga uviđamo ako zamislimo da se Nikola Kopernik pri objavi svojih nalaza o heliocentrizmu vodio pitanjem o eventualnoj društvenoj prihvaćenosti te znanstvene teze od tadašnjih katolika i protestanata, kao i Darwin u slučaju teorije o biološkoj evoluciji.

Ne suzdržavajući se od uskličnika na kraju rečenice u kojoj konstatiraju da je znanost drugog tipa otišla iznad komercijalnih okvira, autori zaključuju kako se ona kapilarno proširila cijelim društvom i kako sad konačno možemo pričati o „socijalno distribuiranom znanju“. (Gibbons et al., 2002: 4) Donekle su u pravu, ali ne na način koji zamišljaju: naime, promicanjem načela kompeticije i isplativosti, kao i *input-output* bilance, *znanje drugog tipa* kao racionalizacija tržišnih odnosa zaista je nadišlo okvire tržišta; poduzetnički etos pod intelektualnom krinkom *znanja drugog tipa* pronašao je svoje mjesto i u znanstvenim krugovima, a kroz Gibbonsa i terminologiju kojom će biti prihvaćen. Ukoliko učestalost deklamacija koje pronose zagovornici poduzetničkog etosa ispunjava intelektualni prostor

² Zato što priroda problema to zahtijeva.

³ Svi direktni navodi na hrvatskom iz ovog inače na hrvatski i srodne jezike neprevedenog djela su vlastiti prijevodi.

⁴ Iako je „intelektualni interes“ sintagma oko čijeg određenja i širine ne postoji opći koncenzus, to ne znači da se bilo što smije nazivati intelektualnim interesom; gore navedena pitanja pragmatična su i generična, šablonska, pa tako ni po čemu ne izražavaju neki specifičan intelektualni interes.

dovodeći skeptike u manjinski položaj, onda barem njihova nonšalantna i nesmotrena eksplicitnost uvelike olakšavaju kritiku, kao u slučaju iduće konstatacije:

„Tržišta su dinamična. Ona više ili manje kontinuirano postavljaju nove probleme, a mjesta proizvodnje znanja, kao i njihove komunikacijske mreže nastavljaju dalje. Znanje se proizvodi konfiguracijom ljudskog kapitala. Ipak, za razliku od fizičkog kapitala, ljudski je potencijalno lakše oblikovati. Ljudski resursi mogu se konfigurirati iznova i iznova u svrhu generiranja novih oblika specijaliziranog znanja. (...)“(Gibbons et al., 2002: 13)

Tržište je ovdje, dakle, eksplicitno formulirano kao dinamični i aktivni subjekt koji postavlja probleme, dok je čovjek sveden na puki objekt u kojem nema ni natruhe samooblikovanja ni samodefiniranja, odnosno ljudski resurs ili kapital *kojeg se oblikuje* bez ikakvog osvrta na nešto što bi mogle biti njegove potrebe ili želje. Najgore od svega je što autori sve ovo drže ne samo za nešto neminovno, nego i poželjno, nešto što je potrebno ne samo prihvatiti, već i promicati, ubrzati. U tom kontekstu društvene znanosti i humanistika trebaju „prilagoditi vlastitu refleksivnost“ (Gibbons et al., 2002: 7-8) potražnji, a od država se zahtijeva da svoje institucije, a prvenstveno sveučilišta, prilagode znanju drugog tipa, čime se razotkriva totalizirajući karakter cijele priče. Ne radi se tu, dakle, o novom obliku znanja, nego o elaboriranom eufemizmu za potpuno podređivanje znanja, znanosti i čovjeka tržištu, kao i na prvi pogled uvjerljivoj, no svakako štetnoj racionalizaciji („znanje drugog tipa“) tog procesa koja nas dodatno odmiče od rasprave o njegovim zabrinjavajućim implikacijama.

Nasuprot Gibbonsu i suradnicima, Brown ističe kako partnerstva sveučilišta i industrije najčešće rezultiraju u inovacijama koje se tiču vrlo malog broja ljudi ili rezultiraju u trivijalnim potrošačkim proizvodima (Brown, 2010: 259-260, prema Greenberg, 2007, te prema Slaughter i Rhoades, 2004). Međutim, u takvim partnerstvima ne treba ni očekivati težnju ka javnoj dobrobiti, unatoč tome što su sveučilišta najčešće javno financirana; situacija s ulaskom privatnih financijera dobiva novu dimenziju i taj odnos može se u ograničenom smislu usporediti sa svojevrsnom dvostrukom lojalnošću koju privatni mediji u prenošenju i kreiranju sadržaja imaju s jedne strane prema javnosti, a s druge prema oglašivačima. Međutim, za razliku od privatnih medija, koji doduše imaju etičku obavezu cjelovito i vjerodostojno informirati javnost, sveučilište, ukoliko je javno financirana ustanova, trebalo bi uvijek djelovati u njenom interesu. Uostalom, to nije jedini problem s poduzetničkom inovativnošću u akademiji. Inovativnost, naime, kao dosta instrumentalno usmjerena vještina, koja se povezuje s rješavanjem neposrednih, praktičnih problema osmišljanjem novih pristupa rješavanju baš tog određenog seta problema, koji su najčešće potrošački problemi, nameće poduzetnički okvir

promatranja stvarnosti, sužavajući vidokrug problema i pristupa njihovom rješavanju kod istraživača. Istovremeno, ona se kroz sveprisutne marketinške kampanje često, bilo namjerno i perfidno, bilo površno i nepromišljeno, izjednačava s kreativnošću ili s kritičkim mišljenjem, obesmišljavajući pritom te pojmove. Pritom nipošto ne želim sugerirati da je inovativnost nepoželjna, nego ukazati na diskretnu, ali potencijalno detrimentalnu monopolizaciju jezika, a time i stvarnosti koju je tim jezikom moguće posredovati.

Sukladno tome, Oliveira danas uvriježeni koncept inovacije smatra neoliberalnom strategijom promocije komodifikacije znanosti, prema kojoj se prihvaća pretpostavka da je stvaranje inovacija glavni cilj znanstvenog istraživanja, ističući ulogu države u promicanju inovacionizma pri dodjeli sredstava za znanstvena istraživanja temeljem kriterija profitabilnosti, čime ona postaje posrednik koji prenosi potrebe, odnosno nameće volju privatnog sektora sveučilištu. Prihvaćanjem te usko postavljene i izvana nametnute uloge na sveučilištu rezultira u nedostatku kritičnosti prema inovacionizmu. (Oliveira, 2012: 7-13) Kleinman ističe da je kritički stav na sveučilištu prvenstveno ugrožen uzimanjem sve prevalentnijih vrijednosti komercijalnih kodova i praksi zdravo za gotovo. (Kleinman, 2010: 40) Okrenutost sveučilišta tim vrijednostima, uostalom, slabi i njegovu odgovornost prema njenim klasičnim adresatima, kao što su istina i spoznaja, ali i javnost; ukoliko je tome tako, možemo – paradoksalno – govoriti o sve većem zatvaranju sveučilišta, unatoč zagušljivom inzistiranju na umreženosti, timskom radu i interdisciplinarnosti kao neizostavnim elementima suvremene znanosti.

Novim modelom sveučilišta, u svrhu njegove (auto)legitimacije u novom vrijednosnom okruženju, upravlja se na menadžerski način, pri čemu se primijenjuju metode poslovnog odlučivanja kao što su *benchmarking* i *SWOT* analiza, unajmljuju se privatne konzultantske tvrtke za izradu strategija, a velika pažnja posvećena je konkurentnosti na nacionalnom i nadnacionalnom nivou. Tu se, međutim, ne radi o mertonovskoj konkurenciji među znanstvenicima ili institucijama za ugled i priznanje, nego o prenošenju principa poslovne konkurentnosti tvrtki na sveučilišta. Ta translatacija, međutim, nije jednostavno provediva pošto, za razliku od tvrtki, koje jednostavnim pokazateljima mogu procijeniti vlastiti uspjeh u odnosu na jedan prihvaćeni relevantan faktor – generiranje profita za svoje dioničare – kod sveučilišta je situacija dosta kompleksnija. Ipak, jednom kad se pristane na poduzetničku ideju konkurentnosti sveučilišta, ona se na neki način mora pokušati izraziti, a Bill Readings ističe raširen i uvriježen pojam *izvrsnosti* kao jedan od ozbiljnijih pokušaja uklapanja sveučilišta u jezik tržišta. Nedovoljna određenost i univerzalna aplikabilnost tog pojma te njegov nedostatak

sadržaja omogućuju sveučilištu „da samo sebe shvati isključivo u terminima strukture korporativne administracije“. (Readings, 1997: 29) Korporativna administracija, opet, postoji tamo gdje postoje numerički pokazatelji, pa se tako izvrsnost kao novi kriterij za evaluaciju izražava u skali koja se sastoji od niza različito ponderiranih kvantificiranih (i kvantifikabilnih) indikatora. Kvantificirat će se sve ono što se može numerički izraziti, poput prosjeka ocjena, godina trajanja studija, budžeta, omjera nastavnika i studenata, veličine knjižničkog fonda i donacija bivših studenata sveučilištu. Readings analizira ovaj popis postavljajući niz jednostavnih pitanja kojim ilustrira dubioznost i neopravdanost izbora baš tih pokazatelja u tako određenim ponderima. (Readings, 1997: 24-25) Uvodeći na velika vrata McNamarin pristup (Yankelovich, 1971) u 21. stoljeće, skale izvrsnosti kvalitetu koju tvrde da mjere zapravo svode na kvantitetu, a nijedan od momenata kvalitete koji nije moguće kvantitativno izraziti ne uzimaju u obzir. Kvaliteta stoga od nečeg opisnog, relacijskog, sastavljenog od dojmova, povijesnog prestiža i aktualne društvene uloge ustanove, postaje zbroj numeričkih pokazatelja, dakle i sama po sebi kvantitativna vrijednost, međusobno usporediva s drugim takvim vrijednostima. Kao takva, ona odgovara na potrebe tehnološkog kapitalizma na način da, bivajući jednim mjerilom za sve, omogućuje tržišnu integraciju svih aktivnosti sveučilišta. (Readings, 1997: 32)

Pojmovnim repertoarom suvremenog sveučilišta na ozbiljan se način pozabavio i Liessmann, ističući kako dominantni pojmovi u današnjem visokom obrazovanju, kao što su povećanje kvalitete, internacionalizacija i efikasnost, blokiraju prosvjetno mišljenje zbog svoje neodređenosti, prikrivajući svoju stvarnu svrhu. (Liessmann, 2008: 77) Tako ističe da bi, primjerice, cjelovita i smislena evaluacija kvalitete nastave bila prilično skupa i zahtjevna, dok postojeće anketne evaluacije, iako se ponešto i iz njih može saznati, zapravo ne govore puno o kvaliteti nastave. Radije, one s jedne strane generiraju osjećaj promatranosti kod nastavnika, dok s druge vlastitim vrijednosnim pretpostavkama o tome što je kvalitetna nastava kao takva mogu ograničiti raspon metodičkih pristupa samoj nastavi, koji se neminovno razlikuje od nastavnika do nastavnika. (Liessmann, 2008, 79-80) Uostalom, nastava i zahtjevi kolegija prilagođavaju se i samom sadržaju, koji se razlikuje od jednog do drugog kolegija, a da ne govorimo o strukama, dok su ankete koje sve to tobože evaluiraju često jednake za sve. Osim u domeni nastave, Liessmann analizira i evaluativne prakse u domeni znanstvenog istraživanja, koje su podložne istoj dijagnozi. Komisije za evaluaciju i dodjelu novčanih potpora znanstvenim projektima standarde ravnaju prema paradigmi prirodnoznanstvenog istraživanja, ističući važnost povezanosti s privatnim sektorom u obliku narudžbi ili dodatnog financiranja.

Takvi kriteriji, kao i procjene vrijednosti istraživačkog doprinosa samih znanstvenika, utvrđuju se prema mjerljivim kriterijima, koji se onda pretaču u indekse i skale, kao što je indeks citiranosti (SCI), a od znanstvenika zaposlenih na sveučilištima očekuje se velika produktivnost izražena u broju publikacija, što se može pervertirati i pervertira se u instrumentalno usmjereno objavljivanje u svrhu zadovoljenja kvote, bez stvarnog doprinosa nekoj temi ili problemu. Naravno, indeks citiranosti u nekim situacijama može ukazivati na to da bi nečiji rad mogao biti kvalitetan, no on ne govori to; on uopće ne govori o kvaliteti, samo o citiranosti, koja eventualno može (ne mora i nije nužno uvijek) biti rezultat kvalitete. Ista kritika može se primijeniti i na druge „vanjske“ i kvantitativne indikatore koji nemaju veze sa sadržajem, kao što je *Journal impact factor*. Volja za vrednovanje, ističe Liessmann, upućuje još i na perverziju postupka koji je dosad svejedno bio inherentan modernoj znanosti, a koji se ogleda i u Mertonovim načelima bezinteresnosti i organiziranog skepticizma, kao i u Popperovim i Kuhnovim opisima znanstvene zajednice i njenih praksi koje osiguravaju unutarnju evaluaciju kroz kritiku kolega i ugled u zajednici koji proizlazi iz stvarnih postignuća. Ukoliko se znanstvena zajednica počne previše oslanjati na nove, vanjske oblike evaluacije, postoji opasnost od suspenzije stvarne provjere kvalitete i vjerodostojnosti kroz stručnu analizu sadržaja znanstvenog doprinosa. (Liessmann, 2008: 78-85)

Iako bibliometrija možda zaista pruža brže i lakše snalaženje u diferenciranom kontekstu moderne znanosti, ta jednostavnost sadrži niz ozbiljnih koncesija u pogledu vjerodostojnosti. Wendl u jednoj korespondenciji iz 2007. ističe kako su mjere poput h-indeksa slijepe za kontekst citiranja temeljem kojeg procjenjuju utjecaj znanstvenika; previđaju, recimo, da citati mogu biti i negativni, a još od Mertonovog eseja „The Matthew Effect in Science“, ističe, poznato je da oni potiču veću vidljivost već etabliranih autora nauštrb onih koji tek počinju objavljivati. (Wendl, 2007) Povrh toga, nakon uvođenja h-indeksa pojavio se i fenomen hiperautorstva (velikog broja koautora u znanstvenim radovima) kojim se fiktivno povećava h-indeks svakom od njih. (Koltun i Hafner, 2021)

Ipak, iako kvantifikacija znanstvenih postignuća nema temelje u samoj znanosti koju kvantificira, Knuuttila (2012) ističe da ona nekad ipak može (barem inicijalno) također ukazati na mogući manjak kvalitete znanstvenih doprinosa izazvan, primjerice, komercijalnim nagnućima određenih znanstvenih odjela, fakulteta ili sveučilišta. Potencijal evaluativnog instrumenta da identificira takve tendencije ovisi o njegovoj sposobnosti da prepozna kvalitetu i razlikuje ju od instrumentalizacije znanosti u druge svrhe, za što on mora uključivati struku koja raspolaze znanjima iz tog područja. Iako svaki nastavnik, svaka katedra, odsjek, institut ili

sveučilište imaju neminovne momente pregovaranja i kompromisa sa širim kontekstom, evaluacija mora ostati stručna i po mogućnosti organski prisutna, među zainteresiranim kolegama odnosno znanstvenom zajednicom. U protivnom ona može nestati u korist nečega što se možda naziva evaluacijom ili kontrolom kvalitete, no za što se barem od 1997. i Readingsovog *Sveučilišta u ruševinama* zna da s kvalitetom nema previše veze.

Osim ovih istaknutih koncepata koji ilustriraju poduzetničke pretpostavke nove akademske kulture, postoji još niz tendencija koje nisu središnje za njeno razumijevanje, no svakako ukazuju na te pretpostavke. Tako će upravna tijela sveučilišta i njihovih sastavnica koja su usvojila poduzetnički etos javne resurse koji su im na upravljačkom raspolaganju lakše učiniti dostupnima privatnoj inicijativi kroz urede za transfer tehnologije i zaštitu intelektualnog vlasništva, istraživački rad za privatnog naručitelja, ali i *outsourcing* nekih sveučilišnih usluga privatnim subjektima, poput prehrane ili smještaja. Također, na kampusima je sve češće moguće vidjeti reklamni sadržaj, kao i brendirane *lounge* prostore opremljene sponzorskim namještajem. Odluke koje su donedavno, pod pritiskom znanstvenog etosa ili akademske kulture, djelovale nepopularno ili gotovo nezamislivo postaju gotovo prirodne na komodificiranom sveučilištu, do mjere da se ponekad za njih ni ne traži ovjera sveučilišnih senata, fakultetskih vijeća ni ostalih predstavničkih tijela.

5.2. Znanstvenici

Komodifikacija znanosti i sveučilišta kao njezinog primarnog lokusa donijela je niz promjena u autopercepciji, vrijednostima i praksama samih znanstvenika zaposlenih na sveučilištu, odnosno akademskog osoblja. Prvenstveno, zbog širenja postojećih i osnivanja novih sveučilišta, posebice u dugom periodu od završetka Drugog svjetskog rata naovamo, kao i sve češćih projektnih i privremenih angažmana, posao sveučilišnog nastavnika ili znanstvenika više ne nosi prijašnju količinu prestiža. Asistenti se sve češće zapošljavaju na određeno, povezani su s jednim projektom, a njihova uloga svodi se na nastavnike, tehničare i zamjenjive zaposlenike s relativno ograničenom mogućnošću sudjelovanja i agencije, bez udjela u intelektualnom životu institucije ili vremena da se posvete ozbiljnom istraživanju. (Giroux, 2009: 12-13) Predstava o autonomnom učenjaku koji probleme adresira temeljem vlastitog istraživačkog iskustva odavno je zamijenjena onom o znanstvenoj radnoj snazi s ustaljenim metodološkim okvirom, čije zadatke uglavnom postavlja netko drugi. (Adorno, 2000: 21)

Priistranost u smjeru objavljivanja objavljivih rezultata (eng. *publication bias*⁵), *publish or perish* kultura, kratkotrajni i uski projektni okviri te s njima povezani ciklusi financiranja onemogućuju dugotrajan, ozbiljan i posvećen rad kakav je obilježavao prethodnu epohu u razvoju akademske znanosti. Uz sve to, znanstvenici su potaknuti na menadžment vlastite karijere i svojevrsnu borbu za vidljivost čija sredstva sve češće postaju bibliometrijski pokazatelji i umrežavanje putem LinkedIn-a i ostalih društvenih mreža. Iako je karijerizam u znanosti fenomen poznat još barem otkako ga je kasno u 18. stoljeću adresirao Schelling⁶, puno prije hipostaziranog dolaska poduzetničkog etosa, pa i puno prije ikakvih stvarnih odnosa znanosti i privatnog sektora, manifestacije karijerizma raširile su se i prilagodile novim okolnostima. Kvantifikacija utjecaja kakvu je donijela scijentometrija individualizira znanstvenike i umanjuje njihov komunalizam, generirajući stvarnost u kojoj je moguće sve svrstati u tablicu, usporediti i izračunati, a prvenstveno natjecati se i temeljiti vlastito samozadovoljstvo na nekom apstraktnom kvantificiranom pokazatelju. Naravno, onda se sve mora mjeriti, i znanstvenici, i časopisi, i sveučilišta pa možemo doći u situaciju da pomislimo kako zapravo ništa osim tih mjera više nije ni potrebno znati kako bi se nekoga ili nešto vrednovalo. Dakle, unatoč tome što se znanosti i prije moglo instrumentalno i neintrinzično pristupati, poduzetnički etos kakvim ga je opisao Etzkowitz, njegov veliki zagovornik, tu instrumentalizaciju određuje kao normu, pokušavajući je institucionalizirati, odnosno podvrgnuti znanost „kontrolni ekonomskog stajališta“. (Liessmann, 2008: 149)

Praksama koje smjeraju kvantifikaciji znanstvenog utjecaja i postignuća upućena je i kritika podložnosti tzv. Goodhartovom zakonu, koji u svojoj najopćenitijoj formulaciji iskazuje da, ukoliko neka mjera postane cilj, ona time prestaje biti dobra mjera (Biagioli, 2016: 1). Jednom kad se određeni jednostavni numerički pokazatelj počne u znanstvenoj zajednici promatrati kao poželjan, on više ne može služiti kao kvalitetan pokazatelj jer ga se počinje svjesno iskorištavati i usmjeravati, pa čak i puka svijest vrednovanih o njemu utječe na njegovu valjanost. Biagioli u jednom kratkom ogledu iz 2016. spominje novi oblik obmanjujuće prakse koji nastaje iz takve institucionalne konstelacije – tzv. *post-production misconduct*, karakterističan za neetablirana sveučilišta u manje razvijenim sredinama, iako ne nužno ograničen na njih. On uključuje razne fiktivne načine povećanja vidljivosti i utjecaja određenog članka ili autora, a važno je i to da ga je, za razliku od ranijih znanstvenih obmana, teže

⁵ više o tom fenomenu, kao i njegovoj eventualnoj prisutnosti u Sjedinjenim državama, može se vidjeti u Fanellijskoj empirijskoj studiji „Do Pressures to Publish Increase Scientists' Bias?“ iz 2010.; doi: 10.1371/journal.pone.0010271

⁶Radi se o Schellingovom nastupnom predavanju u Jeni iz 1789. naslovljenom *Was ist und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte?*

identificirati zbog njegove virtualnosti i raširenosti, ali i zbog ciljeva samih obmanjivača, koji se više ne sastoje u bogatstvu ili slavi, nego inkrementalnom (i fiktivnom) napuhavanju numeričkih pokazatelja koji izgledaju dobro u životopisu i pružaju osnovu za napredovanje. Autor zaključuje kako je novi sustav vrednovanja odnosno revizorska kultura na sveučilištima (eng. *audit culture*), koja se sastoji od (najčešće vanjskog) vrednovanja „indikatora učinka“ i *benchmarkinga* zapravo omogućila ovakve ponašajne obrasce u akademskoj sferi. Shore ističe kako se skrivena funkcija te kulture sastoji u kontroli koja ima potencijal utjecati na konstrukciju akademskih subjektivnosti na razini individua, odnosno znanstvenika. (Shore, 2008: 278) Samim tim, Shore poput Liessmanna, Blooma i Readingsa (na potonjeg se i poziva kasnije u radu) zaključuje kako novo poduzetnički usmjereno sveučilište postaje sve manje i manje liberalno, bez dovoljno izražene (samo)svijesti i kritičnosti naspram društvenog poretka koji ga sve više ograničava.

Uočljivo je da u pozivima na inter- i transdisciplinarnost, timskom radu, projektnim skupinama, sve kraćim vremenima izlaganja na konferencijama i sve češćim praksama velikih koautorstva, za znanstvenike s autentičnim spektrom i širinom interesa i metodoloških pristupa ima sve manje prostora; sve mora biti brzo i sigurno. Uz to, inicijalno poduzetnička ideja o pukom uspjehu apstrahiranom od nekad normativnih znanstvenih ili društvenih ideala karakterizira hibridni oblik znanstvenog poduzetnika današnjice, oblik toliko raširen da više ne samo da ne generira određeni zazor ili nelagodu, nego ga nije potrebno ni opravdavati; on postaje svojevrsna polazišna pretpostavka u odnosu na koju sve ostalo djeluje kao idealizam. Na taj način, odražavajući bihevioralne tendencije individualiziranog, a zapravo u bitnom i dalje homogenog kapitalističkog društva, znanstvena zajednica djeluje poput Los Angelesa kakvim ga njegov dugogodišnji stanovnik i profesor Russell Jacoby portretira u svom autobiografskom dokumentarnom filmu o akademskom životu, „Velvet Prisons“: „*they* [Angelenos, op.a.] *are all individuals, it just so happens⁷ that they all choose to do the same*“ (Jacobsen, K. i Leming, W., 2019).

Važnost prisutnosti alternativnog narativa naspram komodificirane znanosti ističe i Holloway, polazeći od Gramscijevog koncepta hegemonije, pri čemu apostrofira i njen materijalni moment:

⁷ isticanje moje

„Hegemonija nije samo sustav ideja, i komercijalizacija nije jednostavno promjena u shvaćanju normi i vrijednosti znanstvenog istraživanja; radi se o materijalnoj transformaciji znanstvene prakse.“ (Holloway, 2015: 754)

Ukoliko se želi analizirati konkretne uvjete na sveučilištima i u laboratorijima, potrebno je uzeti u obzir i razne oblike direktnih pritisaka prema komercijalizaciji istraživanja koji dolaze izvana, od tržišta, države, ili raznih agencija za financiranje znanstvenih projekata. Dakle, konkretne okolnosti koje oblikuju i strukturiraju donošenje odluka na individualnoj razini. Iako je međuodnos agencije i strukture obostran, u slučaju suodnosa sustava koji promiče komercijalizaciju i poduzetnički model sveučilišta s jedne, i pojedinaca-znanstvenika s druge strane, nužno je krenuti s pretpostavkom o njegovoj asimetriji. Tu asimetriju Holloway prezentira kroz svoje i tuđa istraživanja provedena metodom intervjua, iz kojih se može zaključiti o nepostojanju javno prisutnih ili raširenih kontrarnarativa komercijalizaciji, odnosno o prisustvu ideološke hegemonije čiji su pokazatelji prešutni pristanak na poduzetnički jezik i praksu ili uvjerenje da je to jedini mogući pristup znanosti danas. (Holloway, 2015: 751, 759) Small i Mallon kod znanstvenika uočavaju prisutnost negativnih stavova prema komercijalizaciji, ali i osjećaj rezignacije u vezi vlastite agencije na tom planu. Povrh toga, autori naglašavaju i zabrinutost koju su znanstvenici u intervjuima artikulirali glede moguće erozije povjerenja javnosti u znanost u kontekstu njene komodifikacije, koja kod javnosti može „...stvoriti asocijaciju znanosti s biznisom i znanstvenika s ambicijom i pohlepom“ (Small i Mallon, 2007: 114). Pod utjecajem, odnosno pritiskom kapitala, može se očekivati smanjena odgovornost prema javnom interesu, kao i slabljenje predodžbe u javnosti o znanosti kao objektivnom i nepristranom arbitru koji zaslužuje javno povjerenje i podršku.

Iako institucionalni okvir znanosti, zajedno s materijalnim, odnosno ekonomskim uvjetima i širim društveno-političkim kontekstom stvaraju uvjete znanstvenog djelovanja i predstavljaju elemente strukture u klasičnoj dihotomiji strukture i agencije, Ravetz apostrofira važnost „esencijalnog etičkog elementa koji operira kroz interpersonalne kanale komunikacije“ (Ravetz, 1996: 179), odnosno određenu etičku i profesionalnu regulaciju u samoj zajednici koja pretpostavlja (opet institucionalni i strukturni) element zajedničkih polazišnih vrijednosti. Ta se regulacija provodi na interpersonalnoj razini i očituje u načelima postupanja i odlučivanja, a kako bi funkcionirala, njen razrađen oblik koji je kodificirao Merton u sebi zadržava kritički stav prema svim znanstvenim tvrdnjama (Radder, 2010, 1: 18-19). Osim specifičnog oblika osvještene etike, znanstveni etos stoga sadržava i kapacitet za (samo)kritiku, koja uključuje interakciju s akterima izvan znanosti. S druge strane, ono što se pokušava promocijom

poduzetničkog etosa pretpostavlja suspenziju etičkih načela same znanosti, čak i ako se to nigdje eksplicitno ne izriče. Stoga je otvoreno analiziranje (ne)usklađenosti tih dvaju vrijednosnih setova nužno promišljati; ekspliciranje i promišljanje institucionalne stvarnosti i postavljanje pitanja o njenim prijepornostima i nedorečenostima prva je pretpostavka toga da na nju ne postanemo osuđeni kao njeni objekti i da zadržimo vlastite kutove promatranja koji obećavaju autonomiju mišljenja i djelovanja.

5.3. Studenti

Već spomenutim omasovljavanjem visokog obrazovanja u desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata studij je lagano prestajao biti iznimnost vezana prvenstveno za porijeklo i imovinu. Stvorena je barem približna jednakosti obrazovnih šansi koja je odražavala meritokratski duh nove, demokratske Europe. Taj rast udjela visokoobrazovanih dolazio je u konvergenciji s rastom udjela uslužnog sekora u broju zaposlenih i BDP-u. (Marcelić, 2015: 42) Iako se sveučilište i privatni sektor međusobno približavaju, ta konvergencija, kako je istaknuto ranije u radu, nipošto ne sugerira paritet, nego ono što Giroux naziva tržišnim fundamentalizmom (Giroux, 2009: 5), svojevrsnu kolonizaciju jezika i imaginacije kojom se tržišni odnosi i prateći *bussiness* žargon nekritički translatairaju i primjenjuju na druge sfere života. U toj konstelaciji studentima se pristupa prvenstveno kao potrošačima (Kleinman, 2010: 40) koje je potrebno privući kroz međunarodni renome sveučilišta koji se sve više očituje u plasmanu sveučilišta na, primjerice, Šangajskoj listi ili Times Higher Education listi.

Ako je cilj masovnost, treba privući što više polaznika i težiti jednostavnosti poruke i vrhunskoj prezentaciji, što u konjunkciji sa svođenjem studija na relativno kratku pripremu za određeni tip zanimanja sve više usmjerenu praksi dovodi do situacije u kojoj rastuća dostupnost visokog obrazovanja dolazi sa smanjenjem njegove sadržajne dubine i zahtjevnosti. Readings (1997: 156) i Giroux (2009: 14) tako o suvremenom visokom obrazovanju govore kao treningu koji sve više postaje ekstenzija korporativnog svijeta, bez preispitivanja o svrsi i ciljevima obrazovanja. Naravno, ne treba idealizirati prethodne periode u povijesti obrazovne politike i obrazovnih praksi; poznavanje povijesti kriza u znanosti i obrazovanju, kao i njihovih artikulacija te pokušaja odgovora na njih, mogu nam pomoći da bolje shvatimo specifičnosti ovog povijesnog momenta.

Jedna od njegovih činjenica u kontekstu sveučilišta je i bolonjska reforma visokog školstva kojom se vrijeme studiranja ograničilo, a pritisak fokusirao na prisutnost, aktivnost

kroz semestar i kolokviranje, što u kombinaciji ostavlja manje vremena za vanstudijski društveni angažman, formaciju kroz samostalno čitanje i kultiviranje specifičnih interesa. S druge strane, studentski rad je, primjerice, u Zagrebu gdje i sam studiram, gotovo opća pretpostavka, pošto ukupni kapacitet smještaja u studentskim domovima pokriva sveukupno oko 10% studenata Sveučilišta, pa se većina mora oslanjati na dugoročni najam uz studentski rad. Sve to povratno utječe na samu kvalitetu studija i njihove zahtjeve, koji se onda dodatno prilagođavaju novonastaloj situaciji olakšavajući na razne načine put do bakalaureata i diplome, možda i jednim dijelom zato što je veća brzina dovršavanja studijskog programa i u interesu fakultetskih i sveučilišnih administracija (Readings, 1997: 25). Takvo stanje stvari i kod samih studenata potiče instrumentalni pristup studiranju, odnosno samoakreditaciju u sklopu koje je od primarnog značaja dobiti diplomu. Ono se pritom može svesti na skupljanje bodova i kombiniranje jednostavnih kolegija koji odgovaraju u rasporedu ostalih obaveza koje novi studentski život uključuje, poput *de facto* stalnog radnog odnosa ili gomile obaveznih zadataka i seminara. Sve to kod studenata opstruira volju za bilo što iznad nužnog minimuma, čime oni sve slabije i rjeđe aktivno sudjeluju u životu ustanove čiji su integralni dio, pa i društva u cjelini.

Također, kao jedan od temeljnih visokoobrazovnih ciljeva, barem u kontekstu društvenih znanosti, u zadnje vrijeme artikulira se stjecanje tzv. generičkih vještina i mekih vještina (eng. *soft skills*), koji nisu vezane ni za koju pojedinačnu struku, nego pripremaju studenta za tržište rada, odnosno radno okruženje. Sposobnost za rad u timu, samokontrola i komunikacijska spremnost navode se kao neke od tih vještina, a njihovo stjecanje, iako bitno za rad u hijerarhijski organiziranom poduzeću, ne bi trebalo biti presudno u visokom obrazovanju ako će se svakako kasnije morati steći na radnom mjestu. Osim, naravno, ako sveučilišta ne postaju eksplicitno, između ostalog, poligoni za trening radne etike, spremnosti i fleksibilnosti. Stav da su sveučilišta tu da studentima pruže nešto jedinstveno, poput ozbiljnog uvida u neku znanost i temelja za autonomno istraživanje ili cjelovito humanističko obrazovanje, odnosno sve ono što bi bez samih sveučilišta bilo neostvarivo, s tim novim pomacima djeluje sve manje utemeljen u stvarnosti, a sve više kao naivni idealizam. Na takvom idejnom horizontu od kritičkog mišljenja ostaje samo onaj generički *problem solving* u kojem su, kako mu i sam naziv kaže, problemi dani na rješavanje, a ne na postavljanje.

6. Alternativa komodificiranoj znanosti

Prethodna poglavlja uglavnom su se doticala opisa i analize prihvaćanja i promicanja poduzetničkog etosa u znanosti, kao i njenom pratećom komodifikacijom s posebnim osvrtom na stanje na sveučilištu. Razmatrane su neke pretpostavke, kao i posljedice tog procesa, one evidentne i upadljive, one diskretnije i prijepornije, i one s kojima bi se znanost mogla suočiti u budućnosti. Ipak, ovaj rad bio bi nepotpun kad bi se sveo samo na problem, bez ikakvog pokušaja potrage za rješenjem.

Još pri početku knjige *Scientific Knowledge and its Social Problems* Ravetz naglašava važnost zajedničkih standarda kvalitete, kao i zajedničke predanosti njihovom očuvanju uz pomoć neformalnih sankcija koje sama znanstvena zajednica posjeduje. Integritet i „moral“ pojedinaca neophodni su za očuvanje standarda (Ravetz, 1996: 22-23). Uvjeti industrijske znanosti već tad su postavljali izazove tradicionalnim unutarnjim mehanizmima kontrole (Ravetz, 1996: 287-288), pa su kasniji procesi njene komodifikacije i prožimanja s tržištem i poduzetničkim etosom dodatno produbili tu problematiku. Na pitanje jesu li tradicionalni etički okviri znanstvenika, izraženi u idealnom obliku kroz Mertonove institucionalne imperitive, uopće održivi, ali i poželjni, Radder i Kleinman odgovaraju potvrdno (Radder, 2010, 2: 251; Kleinman, 2010: 40), dok Radder još povrh toga skrupulozno razlaže kako ti imperativi štite znanost od korupcije i privatnih interesa, a u korist javnosti i samih znanstvenika. Ipak, iako te norme, ukoliko su prihvaćene od znanstvene zajednice, mogu spriječiti pojedine koruptivne aktivnosti u javno financiranoj znanosti, poput patentiranja, pitanje je može li takav znanstveni etos opstati i suprotstaviti se širenju onog poduzetničkog? Tradicionalni znanstveni etos svakako može služiti kao pozitivan model, no rješenja koja su potrebna trebat će adresirati probleme koji nastaju s novim shvaćanjem znanosti i visokog obrazovanja kao pukog servisa tržišta, ili kao sektora na koje je tržišna pravila moguće preslikati.

Neki od recentnijih odgovora na taj problem sastoje se u reafirmaciji koncepata znanosti u javnom interesu i otvorene znanosti i dolaze iz intelektualnog miljea Nove ljevice. *America's Movement of Radical Scientists* jedan je od pokreta koji već desetljećima promiču te vrijednosti, a internetski projekti omogućavanja besplatnog pristupa znanstvenim sadržajima poput Sci-Hub-a i Library Genesis smatraju se dijelom tradicije koja u današnje vrijeme baštini otvorenost koju je Merton prepoznao kao imperativ znanosti kao distinktnu društvenu instituciju i praksu. Kunneman dodaje i kako znanost u javnom interesu podrazumijeva obzir znanstvenika

prema široj društvenoj slici i odgovornost znanosti za smanjenje ljudske patnje na planetarnoj razini. Taj opći interes neuskladiv je s komercijalnim interesima, koji su partikularni, a epistemčki okvir znanosti sadržan u tradicionalnom znanstvenom etosu ne može sam po sebi biti alternativa komercijalizaciji ukoliko šira humanistička predstava o društvenoj odgovornosti izostane. (Kunneman, 2010: 308-309) Tim širim pristupom društvenoj ulozi znanosti bavi se Jennifer Sumner jednom poglavljem knjige *Not for Sale: Deccomodifying Public Life* iz 2006., gdje navodi prijedloge konkretnih praksi koje su znanstvenicima na raspolaganju za očuvanje javnog statusa znanstvenog rada. Na razini države, znanstvenici se mogu zalagati za reformiranje ili ukidanje savjetodavnih tijela koja nisu demokratski izabrana, kao i raznih mjera i regulacija kojima se resurse sveučilišta pokušava staviti pod privatnu kontrolu ili na privatno raspolaganje. Također, postoji mogućnost inicijativa, kampanja i utjecaja na donositelje odluka na političkoj razini kroz javne rasprave, kao i načini da se ostvari veća istraživačka povezanost sa širom zajednicom. (Sumner, 2006: 210) Kasnije autorica povezuje otpor komodifikaciji znanosti s otporom korporativnoj globalizaciji općenito, opisujući pritom instance otpora kao niz raznolikih lokaliziranih partikulariteta koji postoje nekomodificirano i „off the grid“. (Sumner, 2006: 216) Ipak, ovo potonje može se protumačiti i kao određeni mehanizam bijega i fetišizacije lokalnog, neposrednog i još neokaljanog od strane globalizma i korporacija, radije nego izravno suočavanje sa sadržajem problema koje korporativni globalizam donosi.

U svakom slučaju, gore navedenim prijedlozima naglašava se važnost veće participativnosti znanosti kao institucije kroz angažirane pojedince ili skupine u obliku inicijativa. Osim tih individualnih i grupnih inicijativa samih znanstvenika kao pojedinaca, treba se uzeti u obzir i agencija znanstvenih institucija. Nedavna odluka Sveučilišta u Zürichu da se povuče iz Times Higher Education sustava rangiranja na tom planu djeluje ohrabrujuće. U obrazloženju odluke navode se već dugo isticane neželjene posljedice vrednovanja isključivo onih stavki koje se mogu kvantificirati, poput fokusiranja na kvantitetu publikacija nauštrb kvalitete istraživanja. (UZH, 2024) Takvim odlukama vraća se u prvi plan pitanje o ulozi i smislu sveučilišta, koji Oliveira objašnjava putem njegove kritičke misije; priroda kritike koja bi na sveučilištu trebala biti prisutna smjera dubljem razumijevanju društva kroz kognitivno rigorozne postupke, dok je jednostavnost s kojom se prihvaćaju i promoviraju vrijednosti tržišta zapravo principijelno suprotstavljena toj ulozi, koju i Oliveira i Giroux smatraju instrumentalnom za znanost, ali i demokratski poredak u cjelini. (Oliveira, 2013: 2475; Giroux, 2009: 2) Erozijske kritičke dimenzije i intelektualne samostalnosti važan je moment i u Liessmannovom opisu suvremenog sveučilišta. Marčić njegovu kritiku povezuje prvenstveno

s Girouxovom i Calhounovom, ističući njihovo zalaganje za „upotrebu znanja prema definiciji koja uključuje društvenu korist, demokratizaciju i utjecaj u zajednici te inzistira na društvenosti“ (Marcelić, 2015: 57). Iako postoje neka preklapanja, takvo svrstavanje nije skroz precizno. Dok, primjerice, Giroux zaista prvenstveno u okviru kritičke misije sveučilišta naglašava njegovu važnost za demokratsku kulturu, utjecaj u zajednici i društvenu promjenu, Liessmann, iako bi se s tim vjerojatno složio, favorizira vrijednost liberalnog obrazovanja i „paradigmatskog sadržaja“ za cjelokupnu intelektualnu formaciju, promiče humboldtovski model sveučilišta i važnost refleksivnosti, koncentracije, intelektualnog prožimanja i povezivanja, mogućnosti filozofskog odmaka od aktualnog i neposrednog te kultivaciju pogleda na svijet i osobnog ukusa koja se opire „diktatu vremena“. Te vrijednosti izražene su u Kantovom eseju „Što je prosvjetiteljstvo?“, odnosno pozivu na izlazak iz „samoskrivljene nezrelosti“. One, dakle, nisu suprotstavljene odlučnijem društvenom angažmanu i većoj neposrednoj ulozi sveučilišta kao društvenog korektiva koje Giroux apostrofira, no nisu nužno ni sukladne sa svim njegovim stavkama. Razlike u polazištima najjasnije se vide kod poimanja obrazovnih ideala; kod Liessmanna (ali također Readingsa i Blooma) taj ideal je kultivirani pojedinac koji je sposoban za kritički odmak i težnju ka cjelovitom razumijevanju svijeta i samospoznaji, dočim Girouxov ideal predstavlja prvenstveno djelatnog, politički aktivnog pojedinca u demokraciji, usmjerenog na društvenu odgovornost i javnu dobrobit. Ti ideali nisu nužno suprotstavljene, no njihova intelektualna polazišta, pa samim tim i specifični prigovori komodifikaciji, ipak se razlikuju.

Ono oko čega bi se svi oni složili bio bi, svakako, stav o ulozi sveučilišta kao svojevrsnog društvenog kolektiva i mjesta otvorene rasprave. Readings otvorenost vidi kao nužnost, ali ona u tom slučaju podrazumijeva stalnu težnju za prevrednovanjem i promišljanjem uloge sveučilišta, pri čemu iskorištava analogiju sa zaključkom Paula de Mana o čitanju kao „nužnom i nemogućem zadatku“. (Readings, 1997: 133) Nakon prestanka dominacije ideja univerzalnog razuma, a potom i nacionalne kulture koja je ustanovila moderno sveučilište, ono se u kontekstu opasnosti od redukcije na još jedan aspekt komodificiranog sustava mora *ponovno izmisliti* iz ruševina koje su preostale nakon stoljeća, bez mogućnosti povratka romantičarskoj nostalgiji. (Readings, 1997: 60, 169) Kao početak tog procesa predlaže postavljanje vrijednosti mišljenja na mjesto danas raširene ideje izvrsnosti. Nasuprot izvrsnosti, o mišljenju se može razgovarati, ono funkcionira kao pitanje, dočim izvrsnost funkcionira kao odgovor koji bi se trebao podrazumijevati, pa njegov sadržaj ostaje nedovoljno propitan. (Readings, 1997: 160) Takve neupitno prihvaćene i naizgled neprijeporne, neproblematične

pojmove Kundera je, prema Flaubertovom klasiku, nazivao „uvriježenim mnijenjima“ i vidio ih kao prijetnju slobodarskom duhu, baš onih godina kad je i Pierre Bourdieu napisao da svaki ustanovljeni poredak naturalizira vlastitu arbitrarnost i da je zadaća kritičke društvene znanosti ukidanje onih neupitnosti – doksi – koje je on uspostavlja i promiče. (Kundera, 1986: 195-196; Bourdieu, 1977: 159, 164 prema Shore, 2008: 279)

7. Zaključak

U okviru ovog rada pokušao sam zahvatiti i opisati poduzetnički etos i njegovu povezanost s procesom komodifikacije znanosti. Identificirao sam važnost koju kritičari tog procesa pridaju tradicionalnom znanstvenom etosu najjasnije izraženom putem Mertonovih institucionalnih imperativa koji obilježavaju normativnu strukturu znanosti i predstavljaju svojevrsni temelj za zamišljanje i težnju prema zajednici čija se temeljna vrijednost sastoji u beskompromisnoj potrazi za istinom. Da bi se uopće formirala, negativna kritika uvijek u svom predmetu uočava određenu devijaciju od nečeg poželjnog ili potrebnog, a Liessmann ističe kako je svijest o drugim mogućnostima instrumentalna da bismo mogli steći artikuliran i kritički pogled na stvarnost. Ta svijest o drugim mogućnostima prvenstveno je svijest o drugim mogućnostima *čovjeka*, kojeg je, u svjetlu sila koje se predstavljaju neminovnima i korumpiraju život, ponovno potrebno staviti u središte i razmisliti što su ljudske potrebe i koje su to ljudske mogućnosti te kako ih život danas potiče, a čime ih sputava.

U suvremenom dobu neki postulati koji su utemeljili današnje institucije, držeći se za odavno usvojene, postaju zaboravljeni i prekršeni. Jedan od njih je i onaj Kantov da ljudima ne treba nametati ono što oni sami sebi ne bi propisali, uz koji zaključuje da je paternalizam najgori despotizam. Tko god danas želi razmišljati o tome treba imati uvid o razlikama između želja i nužnosti koje su često vrlo zamagljene. Nešto se želi tek nakon prihvaćanja da se mora, pa se onda zato i želi radi izbjegavanja kognitivne disonance, ali i društvene stigme slabosti ili dvoličnosti, nedosljednosti. Znanost, a društvene znanosti i humanistika prvenstveno, moraju imati obzira za ljudski potencijal kako bi znale što sve čovjek može biti i stekle koliku-toliku distancu i kritički kapacitet. Iz tog kapaciteta mogu izroniti narativi koji konkuriraju onom danas prevladavajućem, novi kritički koncepti, kao i javna istupanja koja pokazuju mogućnost drugačijeg. Ciriško priopćenje obratilo nam je pažnju na neželjene i indirektne posljedice rangiranja, sugerirajući nam da uočavanje indirektnih i diskretnih promjena mora stati na mjesto prvoloptaškog pristajanja na sve što se nudi.

Kroz povijest se pokazalo da puka instrumentalna racionalnost ne može biti isključivi vodič za odgovorno postupanje u znanosti. Može se pokušati argumentirati i da su neka obilježja (posebice suvremene) znanstvene prakse, poput poslušnosti, hijerarhije i općeg kredencijalizma na neki način omogućile upliv natjecateljskih kriterija i novog korporativnog sebstva. John Dewey je rekao da se demokracija mora ponovno roditi u svakoj generaciji, a da

je porađa obrazovanje, i to demokratko obrazovanje. Takvo obrazovanje, ako je cjelovito shvaćeno, ima veze ne samo s učenjem o neposrednoj ili posrednoj političkoj participaciji, nego i s učenjem o znanosti u demokratskom poretku i za demokratski poredak. Oliveira ističe kako se, uz samu znanost, treba učiti i o znanosti i njenim implikacijama kroz povijest, filozofiju i sociologiju znanosti. (Oliveira, 2012: 16) Tom instrukcijom pokušava ukazati na važnost sagledavanja utjecaja znanosti na društvo i društva na znanost, društvene odgovornosti znanstvenika, kao i stvarnih i virtualnih prostora za raspravu o toj odgovornosti koji su pretpostavka za usmjereno društveno i političko djelovanje.

Znanost je općeljudska djelatnost, skup znanja i naslijeđa koja mogu poslužiti u niz svrha, pa tako i one tržišne; ona se velikim dijelom i opravdava svojom neposrednom primjenom u svakodnevnom životu. Problem nastupa kad se javno financirana znanost počne opredjeljivati prvenstveno za takve aktivnosti i voditi takvim načelima umjesto da služi i odgovara općoj dobrobiti te širenju i produbljivanju ljudske spoznaje. Jerry Ravetz otvorio je novo veliko poglavlje u dugoj povijesti pokušaja znanosti da spozna samu sebe, a svijest o njenim suvremenim problemima pretpostavka su, a zasad i jedino pravo obećanje, njihove reverzibilnosti.

8. Literatura

1. Adorno, T., *Introduction to Sociology*, Stanford University Press, Stanford, 2000.
2. Barnes, S. G. i Dolby, R. G. A., „The Scientific Ethos: A deviant viewpoint“, *European Journal of Sociology*, 11(1), 1970., str. 3-25.
3. Biagioli, M., „Watch out for cheats in citation game“, *Nature* 535(7611), 2016., str. 201.
4. Bloom, A., *Sumrak američkog uma*, Prosveta, Beograd, 1990.
5. Bourdieu, P., *Outline o a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
6. Brown, M. B., „Coercion, Corruption, and Politics in the Commodification of Academic Science“, u: Hans Radder (ur.), *The Commodification of Academic Research*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2010., str. 259-276.
7. European Tertiary Education Register (ETER), „How are European Higher Education Institutions funded? New evidence from ETER microdata“, Analytical Report No. 2/2019. URL: <https://www.eter-project.com/2021/02/08/higher-education-funding/>
8. Gibbons, M. et al., *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, Sage, London, 2002.
9. Giroux, H., „Democracy's Nemesis: The Rise of the Corporate University“, *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies* 9(5), 2009., str. 669-695.
10. Horton, H. i Bychawski, A., „Climate sceptic thinktank received funding from fossil fuel interests“. (4.5.2022.) *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/environment/2022/may/04/climate-sceptic-thinktank-received-funding-from-fossil-fuel-interests>
11. Holloway, K. J., „Normalizing Complaint: Scientists and the Challenge of Commercialization“, *Science, Technology, & Human Values*, 40(5), 2015., str. 744-765.
12. Jacobsen, K. i Leming, W., 2019., *Velvet Prisons: Russell Jacoby on American Academia* [film], Iglarsh, H. i dr. (producenti).
13. Kleinman, D. L., „The Commercialization of Academic Culture and the Future of the University“, u: Hans Radder (ur.), *The Commodification of Academic Research*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2010., str. 24-43.

14. Knuuttila, T., „Contradictions of Commercialization: Revealing the Norms of Science?“, *Philosophy of Science* 79(5), 2012., str. 833-844.
15. Koltun, V. i Hafner, D., „The h-index is no longer an effective correlate of scientific reputation“, *PLoS ONE* 16(6), 2021., str.
16. Kundera, M. *L'art du roman*, Gallimard, Pariz, 1986.
17. Kunneman, H., „Viable Alternatives for Commercialized Science“, u: Hans Radder (ur.), *The Commodification of Academic Research*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2010., str. 307-336.
18. Langley, C. i Parkinson, S., „Science and the corporate agenda: The detrimental effects of commercial influence on science and technology“, Scientists for Global Responsibility, 2009. URL: <https://www.sgr.org.uk/publications/science-and-corporate-agenda>
19. Lažnjak, J. i Švarc, J., „Stavovi prema tradicionalnom i poduzetničkom sveučilištu: Paradigma trostruke uzvojnice u hrvatskom sociokulturnom kontekstu“, u: Vjekoslav Afrić i dr. (ur.), *Društvene pretpostavke društva znanja*, više izdavača, Zagreb, 2011., str. 131-142.
20. Liessmann, K. P., *Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.
21. Marcelić, S., „Suvremeni modeli sveučilišta i njihova kritika u društvenim znanostima“, *Socijalna ekologija*, 24(1), 2015., str. 41-62.
22. Merton, R. K., *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*, University of Chicago Press, Chicago, 1973.
23. Oliveira, M. B., de „On the Commodification of Science: The Programmatic Dimension“, *Science & Education*, 22 (2013), str. 2463-2483.
24. Radder, H., „The Commodification of Academic Research“, u: Hans Radder (ur.), *The Commodification of Academic Research*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2010., str. 1-23.
25. Radder, H., „Mertonian Values, Scientific Norms and Commodification of Academia“, u: Hans Radder (ur.), *The Commodification of Academic Research*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2010., str. 231-258.
26. Readings, B., *The University in Ruins*, Harvard University Press, Harvard, 1997.
27. Ravetz, J. R., *Scientific Knowledge and its Social Problems*, Transaction Publishers, New Brunswick, 1996.

28. Shore, C., „Audit Culture and Illiberal Governance: Universities and the Politics of Accountability“, *Anthropological Theory* 8(3), 2008., str. 278-298.
29. Small, B. i Mallon, M., „Science, Society, Ethics, and Trust: Scientists' Reflections on the Commercialization and Democratization of Science“, *International Studies of Management & Organization* 37(1), 2007., str. 103-124.
30. Sumner, J., „From the Knowledge Economy to the Knowledge Commons: Resisting the Commodification of Knowledge“, u: Gordon Laxer i Dennis Soron (ur.), *Not for Sale: Decommodifying Public Life*, Broadview Press, Ontario, 2006., str. 203-217.
31. „UZH to No Longer Provide Data for THE Ranking“. (13.3.2024.) *UZH News*.
URL: <https://www.news.uzh.ch/en/articles/news/2024/rankings.html>
32. Wendl, M. C., „H-index: however ranked, citations need context“. *Nature* 449(403), 2007.
33. Yankelovich, D., „Interpreting the New Life Styles“ (1971.) *Sales Management*.
URL: https://archive.org/details/sim_sales-management_1971-11-15_107_11/page/26/mode/2up?view=theater